

EMÎR ES-SAN'ÂNÎ'NİN İLÂHÎ İKTİBÂSLARIN MÂHİYETİNE DAİR *EL-ÎZÂH VE'L-BEYÂN FÎ TAHKÎKÎ 'İBÂRÂTÎ KASASÎ'L-KUR'ÂN* İSİMLİ RİSÂLESİ VE ELE ALDIĞI KONULARIN KRİTİĞİ

 Zakir DEMİR^a

Öz

Kur'ân'ın yaklaşık dörtte birinin veya yarısına yakının tarihsel olaylar ve kıssalardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Kur'ân'ın bütünlüğünde müşâhede edilen ve "ilâhî iktibâs" olarak addettiğimiz bu konuya dair İslâm telif tarihinde ilk müstakil eser, "*Sübülü's-selâm* müellifi" olarak bilinen Emîr Muhammed b. İsmâ'îl es-San'ânî tarafından hazırlanmıştır. San'ânî, müfessir, muhaddis ve fakîh kimlikleri başta olmak üzere çok sayıda alanda ön plana çıkan, Arap dilinin inceliklerine vukufiyeti bulunan, dili etkili kullanan çok yönlü ve velut bir ilim adamıdır. Ayrıca o, müctehid Zeydî âlimlerinden ve Yemen ilmî gelenek üzerine etki eden şahsiyetlerden biridir. Kur'ân'ın bütünlüğünde serdedilen ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair risâlesini *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîkî 'ibârâti kasasî'l-Kur'ân* şeklinde adlandırmıştır. Modern döneme kadar ulaşmış olan bu eserde, Kur'ân bağlamında kelâm-ı mahkînin neliği meselesinde soru-cevap usûlüyle muhtasar bir sunum bulunmakta ve satır aralarında meselenin i'câz boyutuna işaret edilmektedir. İlâhî iktibâsların mâhiyetine dair değerlendirmeler içeren bu eserin herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmediği görülmektedir. Bu çalışmada ilk olarak San'ânî'nin hayat hikâyesi, ilmî kişiliği ve eserleri incelenmektedir. Akabinde çalışmanın konusu olan risâlede ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair San'ânî'nin serdedtiği konular ele alınmakta, istidlâlde bulunduğu deliller önermelere dönüştürülmekte ve değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Ona göre ilâhî iktibâslar lafız açısından kelâmullah, mana bakımından ise kelâm-ı ibâd'tır. Bu yaklaşımın arkaik zamanlardan aktarılan iktibâslar açısından Kur'ân'ın bütünlüğüne uyduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte risâlesinde serdedtiği önermelerinden bazılarının delil oluşunun zayıf olduğu gözlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîkî 'ibârâti kasasî'l-Kur'ân*, İlâhî İktibâslar, Kur'ân Kıssaları

^a Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, zakirdemir56@hotmail.com

**THE NATURE OF DIVINE QUOTATIONS IN AL-AMİR AS-SAN'ĀNĪ'S WORK
ENTITLED AL-IZĀH WA AL-BAYĀN FĪ TAHKĪKI 'IBĀRĀT AL-KASAS AL-
QUR'ĀN AND THE CRITIQUE OF TREATISE SUBJECTS**

Abstract

Almost everyone who looks at the Qur'ān and reads a few lines or a few passages will not be late to see that the word of scripture goes full circle to historical narratives and to the quotations laid out in the style of qāla or qālū. Therefore, it is scarcely an overstatement to point out that about a quarter or half of the scripture is composed of the narrating of historical events and stories. It is possible to call this subject, "divine quotations", which are observed in the integrity of the Qur'ān. It is readily apparent that al-Amīr Muhammad b. Ismā'īl as-San'ānī, who is the subject of our article, wrote the first an independent treatise on the divine quotations. as-San'ānī, a Zaidī scholar is a prolific and versatile schoolman who comes into prominence in many fields, especially tafsir, hadith and fiqh, has a grasp of the technicality of the Arabic language and uses the language effectively. He is one of the mujtahid Zaidī scholars and figures who influenced the tradition of Yemeni science. as-San'ānī wrote a treatise on the nature of the divine quotations and called *al-Izāh wa al-bayān fī tahkīki 'ibārāt al-kasas al-Qur'ān*. In this treatise, which has reached to the modern period, there is a summary presentation with a question-answer method about the nature of the embedded speakers (al-kalām al-mahkī) in Qur'ān...

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Tafsir, al-Amīr as-San'ānī, al-Izāh wa al-bayān fī tahkīk 'ibārāt al-qasas al-Qur'ān, Divine Quotations.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'in anlatım üsluplarına bakıldığında yer yer melekler, cinler, mü'minler, münafıklar, kâfirler, yahudiler, hıristiyanlar ya da müşriklerden iktibâsların/alıntuların "kavl" kök fiili ve çeşitli türevlerinin siyakında aktarıldığı görülmektedir. Kur'ân'da en fazla başvurulan kavl kök fiilinin, ayrıca hüdhüde, karıncaya, göğe, yere ve cehenneme de isnat edildiği müşâhede edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân hem canlı-cansız hem de somut-soyut varlıkların ifadelerini kâle, yekûlu, kâlû veya türevleri, sîgaları ile alıntılanmaktadır. Bir başka ifadeyle vahyin sahibi Allah olmasına rağmen Kur'ân'da sıklıkla içinde başkaları tarafından söylenen sözlerin tahkiye edildiği ifadeler ve diyaloglar aktarılmaktadır. Hemen belirtelim ki sözün

hem canlı hem de cansız varlıklara, yani umumiyetle bütün mahlûkâta “kavl” köküyle isnat edilmesi, Allah’la bütün varlıklar arasında bir iletişiminin olduğunu göstermektedir. Kur’ân’ın bütünlüğünde müşâhede edilen bu anlatım üslûbuna “ilâhî iktibâs” veya “Kur’ân nakilleri” dememiz mümkündür. Bu iktibâslar veya nakiller de arkaik zamanlardan ve nüzûl dönemindeki muhataplardan olmak üzere ikili bir tasnîfe tabi tutulabilir.

Allah’ın kelâm-ı beşerden aktardığı pasajların mâhiyetini analiz etmek için ilk olarak bu konuda bir literatürün olup olmadığına bakılabilir. Zira tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan geleneği, birikimi geliştirmek ve sürdürülebilmek için literatür bilgisini analiz etmenin önemli olduğu ehline müsellemidir. Klasik dönem İslâm te’lîf tarihine bakıldığında ilim adamlarının ilâhî iktibâslarının mâhiyetine dair düşüncelerini ilgili eserlerinin satır aralarında inceledikleri ancak bu konuda bir literatürün oluşmadığı görülmektedir. Söz gelimi Gazzâlî (öl. 505/1111) *el-Me’ârifu'l-akliyye* adlı eserinde ilâhî kelâmın neliğini incelerken bu konuya satır aralarında işarette bulunmaktadır.¹ Benzer şekilde Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) de *Mefâtihu'l-gayb* isimli tefsirinde ilâhî iktibâslarının konu olduğu bazı âyetlerin tefsiri sırasında kelâm-ı beşerin kelâmullah olarak dönüşümünden söz etmektedir.² Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilâhî iktibâslarının mâhiyetine dair kaleme alınan ilk müstakil çalışma, müctehid Zeydî âlimlerinden, Yemen ilmî gelenek üzerine etki eden, müfessir, muhaddis, fakîh ve şair kimlikleri başta olmak üzere birçok alanda dikkati çeken ve velut bir ilim adamı olan Emîr Muhammed İsmâ’îl es-San’ânî’nin (öl. 1182/1768) *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân* isimli risâlesidir.

San’ânî *el-Îzâh ve'l-beyân* adlı risâlesinde, Kur’ân’ın arkaik zamanlardan iktibâslarda bulunarak sözü Allah’ın yanı sıra insanlar ve cinler gibi diğer varlıklara isnat etmenin mâhiyetini sorgulamaktadır. Dolayısıyla arkaik zamanlardan aktarılan ilâhî iktibâslar bağlamında Kur’ân lafızlarının aidiyeti problemini inceleme konusu etmektedir. Ona göre bu tür iktibâslar lafız açısından kelâmullah, mana bakımından ise kelâm-ı ibâd olmaktadır. San’ânî bu yaklaşımını aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalışmaktadır. Modern döneme kadar ulaşmış olan bahis konusu eserde, Kur’ân bağlamında kelâm-ı mahkînin neliği meselesinde soru-cevap yöntemiyle muhtasar bir sunum yer almakta ve satır aralarında meselenin i’câz boyutuna işaret

¹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Me’ârifu'l-akliyye*, thk. ‘Abdülkerim el-‘Osmân (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1963), 49-65.

² Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 28/215-217.

edilmektedir.

İlâhî iktibâsların mâhiyetine dair birtakım ufuk açıcı değerlendirmeleri içeren *el-Îzâh ve'l-beyân* isimli eserin herhangi bir akademik çalışmaya konu edilmediği görülmektedir. Bu risâle ilâhî iktibâsların mâhiyetini içeren müstakil ilk eser olmasına rağmen Türkiye’de pek bilinmemektedir. Bu eksikliği bir yönüyle gidermek ve ilgili risâleyi Kur’ân araştırmacılarının gündemine taşımak amacıyla kaleme alınan bu çalışmada ilk olarak Zeydiyye ve Ehl-i sünnet ilim geleneğini harmanlayarak mütalaa eden San’ânî’nin hayat hikâyesi, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınmaktadır. Onun hayat hikâyesini ve ilmî şahsiyetini tanımanın, çalışmamızın konusu olan ilgili eserini kavramaya katkı sunacağı düşünülmektedir. Zira bir düşünürün hayat hikâyesi ile gelişen fikirleri arasında paralellikler bulunmaktadır. Risâlenin müellifi konusunda okuyucuya genel bir bakış sunmayı hedefleyen bu kısımda, biyo-bibliyografik eserler esas alınmakla birlikte San’ânî’nin hayatı ve eserleri konusunda hazırlanan kitap, tez ve makale türü çalışmalara da müracaat edilmekte ve bunlardan istifade edilmektedir.³ Akabinde çalışmanın konusu olan *el-Îzâh ve'l-beyân*’ın sebep-i te’lîfi, konusu, kaynakları ve risâle bütünlüğünde serdedilen konular deskriptif (tasvîrî/betimleyici) ve analitik (tahlîlî/istidlâlî) bir bakış açısıyla incelenmektedir. San’ânî’nin risâlesinde istidlâlde bulunduğu deliller, önermelere dönüştürülmekte ve bunlar kritiğe tabi tutulmaktadır. Kur’ân’ın yaklaşık dörtte birini veya yarısına yakınına oluşturan Kur’ân iktibasları bağlamında, “Kelâm-ı beşer düzleminde sunulan Kur’ân pasajlarının ilâhî vahyin oluşumuna etkileri nelerdir? İlâhî kelâmın beşerî atıfları içermesi, iki kapak arasında yer alan her şeyin Allah sözü olmadığı anlamına gelebilir mi? İlâhî iktibâs olgusu, Kur’ân’ın tehdâd anlayışı ve mu’ciz oluşuyla nasıl bağdaştırılabilir? İlâhî iktibâslar Kur’ân’ın mu’ciz bir kitap oluşuna engel teşkil eder mi?” şeklinde sorular sorulabilir.

³ Emîr es-San’ânî’nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri olmak üzere düşünce dünyasına dair kaleme alınan bazı akademik çalışmalar için bk. Kadir Gürler, “İctihat ve Taklit Tartışmaları Bağlamında Sened Açısından Hadislerin Sıhhati Meselesi -el-Emîr es-San’ânî’nin İrşâdu’n-Nukkâd İlâ Teysîri’l-İctihâd’i Özelinde”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/3 (2007), 58-93; Elif Aydın, *Emîr es-San’ânî’de Hadis Usûlü ve Rivâyet Tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 8-75; Mustafa Hayta, *Emîr es-San’ânî ve Mutlak İctihad Düşüncesi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2021), 25-50. Türkiye’de TDV İslâm Ansiklopedisi, akademik çalışmalar için bir standart temin ettiği düşünülmektedir. “Emîr es-San’ânî” maddesine bakıldığında, San’ânî’nin eserleri içerisinde çalışmamızın konusu olan *el-Îzâh ve'l-beyân* isimli risâlenin ve *Mefâtihu’r-rıdvân* adlı tefsirinin anılmadığı görülmektedir. bk. Mustafa Baktır, “Emîr es-San’ânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/144-145.

Bu ve benzeri sorular, ilâhî kelâmın doğrudan tabiatını anlama çabasına matuftur. Bu çalışmada söz konusu sorulara yanıt aramak için İslâm telif tarihinde bu konuda hazırlanan ilk müstakil eseri bütün boyutlarıyla analiz etmek hedeflenmektedir.

A. Emîr es-San'ânî'nin Hayat Hikâyesi ve el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasası'l-Kur'ân İsimli Risâlesi

1. Hayat Hikâyesi ve Eserleri

Emîr es-San'ânî'nin tam ismi ve künyesi Seyyid Emîr Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail b. Salâh b. Muhammed b. Ali b. Hafizuddin b. Şerefüddin b. Salâh b. Hasen b. Mehdî b. Muhammed b. İdrîs b. Alî b. Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. Hamza b. Süleymân el-Hasenî el-Kühlânî es-San'ânî şeklindedir. 15 Cemâziyelâhir 1099'da (17 Nisan 1688) San'â'nın güneyindeki Yerîm bölgesine bağlı Kühlân'da, Osmanlı Devleti'nin Yemen'i terk etmek zorunda kaldığı "fetret döneminde"⁴ ve dolayısıyla Zeydiyye'nin Kâsımiyye imamlarının iktidarları sırasında hayata gözlerini açtı.⁵ Büyük dedelerinden Emir Yahya b. Hamza (öl. 636/1239) sebebiyle Emîr veya İbnü'l-Emir lakabıyla anılmaktadır. Soyuna Alî b. Ebî Tâlib'e (öl. 40/661) dayandığı için el-Hasenî nisbesiyle nitelenmektedir. Doğduğu kent sebebiyle kendisine el-Kühlânî; hac yolculukları dışında genellikle San'â'dan ayrılmaması ve uzun bir süre burada ikamet etmesi nedeniyle ona es-San'ânî denmiş olduğunu düşünmek mümkündür.⁶ İlmî alandaki yetkinliği ve toplum nezdindeki otoriter oluşu sebebiyle el-imâmü'l-kebîr, el-müctehidü'l-mutlak, el-müeyyed billâh, sultânü zevi'l-ictihâd, 'umdetü'l-ulemâi'n-nukkâd gibi lakaplarla anılmaktadır.⁷

1107/1695'te henüz sekiz yaşındayken, ailesiyle birlikte dönemin ilim, irfân ve kültür merkezi olarak kabul edilen San'â şehrine taşındı. Orada

⁴ 1635-1849 yılları arasında Osmanlı'nın Yemen'deki hâkimiyetini kaybetmesi sebebiyle bu dönem fetret dönemi olarak kabul edilmektedir. 1849'da Zeydîler'in Yemen'deki iktidarlarını kaybetmeleri üzerine hâkimiyet yine Osmanlılara geçmiştir. Bu konuda detaylı mülâhazalar için bk. Turgut Hatipoğlu, *Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 20-22.

⁵ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 1/513.

⁶ Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'* (Kâhire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 2/133-135; Baktır, "Emîr es-San'ânî", 11/144. Abdurrahman b. Süleyman Ehdel'in belirttiğine göre Emîr es-San'ânî'nin şer'î ve nazarî ilimlerle işgal eden İbrâhim, Abdullah ve Kâsım olmak üzere üç oğlu bulunmaktadır. San'ânî'nin söz konusu edilen oğullarının ilmî kişilikleri hakkında detaylı bilgi için bk. Abdurrahman b. Süleyman Ehdel, *en-Nefsü'l-yemânî ve'r-rûhü'r-rûhânî fi icâzeti'l-kudâti benî's-Şevkânî* (Riyad: Dârü's-Sumay'î, 2012), 195-201.

⁷ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/133; Ehdel, *en-Nefsü'l-yemânî*, 185.

büyüdü ve hıfzını tamamladı. İlköğrenimini babasından aldıktan sonra San'â'da bulunan Zeyd b. Muhammed b. Hasan (öl. 1124/1712), Salâh b. Hüseyin el-Ahfeş (öl. 1142/1729), Abdullah b. Ali el-Vezîr (öl. 1147 /1735), Abdülhalik b. ez-Zeyn el-Mezcânî (öl. 1152/1739) ve Ali b. Muhammed el-'Ansî (öl. 1139/1727) gibi çeşitli ilim adamlarının rahle-i tedrisatından geçti. Onlardan dil ilimleri, kelam, hadis ve fıkıh dersleri aldı. Böylece San'âlı ilim adamlarının yanında ilk tahsilini tamamladı. 1122/1711'de hac ibadeti amacıyla gittiği Mekke ile Medine'de iki beldenin âlimlerinin gözetiminde hadis başta olmak üzere muhtelif alanlara dair tahsiline devam etti. 1132/1720, 1134/1722 ve 1139/1727'deki diğer üç hac ziyaretlerinde ise mülaki olduğu ilim adamlarıyla fikir teatisinde bulundu. Kendisine San'â'da İmam Kâsım b. Hüseyin tarafından Benderülmehâ kadılığı teklifi yapıldı; ancak o ilimle iştigal etmeyi tercih ettiğinden bu görevi kabul etmedi.⁸

İmam Mansûr-Billâh Hüseyin b. Kâsım, San'ânî'yi San'a Camii'ne hatip olarak atadı. İmamın oğlu Mehdî-Lidînilâh Abbâs dönemine kadar (1748-1775) bu vazifeyi yapmaya devam etti. Kaynaklarda San'ânî'nin pek çok sıkıntı ve ithamlara (mihne) maruz kaldığı aktarılmaktadır. Bu mihnelere birisi onun hutbe esnasında imamların isimlerini zikretmemesinden kaynaklanmaktadır. Şevkânî'nin (öl. 1250/1834) naklettiğine göre San'ânî, 1169/1753'te bir cuma hutbesinde isimlerinin zikredilmesi kural haline gelen imamları anmadığı için Zeydî cemaatin saldırısına maruz kaldı. Bu olay sebebiyle çıkan kargaşayı gerekçe gösteren Mehdî her iki grubu hapsedirerek cezalandırdı. San'ânî de bu olay sebebiyle iki aylık hapis cezası aldı. Hapis hayatından sonra hatiplik görevinden ayrılan San'ânî kendisini kitap te'lifine, fetva ve eğitim işlerine adanmıştı. Zamanla San'ânî'nin fıkıh otoritesi haline gelen San'ânî, taklidi reddederek aklî ve naklî delillerle istidlâlde bulunmaya başlayınca, diğer ilim adamlarıyla arası açıldı. Zeydiyye düşüncesinde⁹ kabul görülmeyen elleri kaldırmak ve elleri birbirine bağlamak gibi bazı namaz sünnetlerini edâda kararlılığı sebebiyle Zeydî halkının hücumuna uğradı. Bununla birlikte kendisine tâbi olanlar zamanla arttı. Böylece San'â başta olmak üzere İslâm dünyasının muhtelif beldelerine ilmî müktesebatı yayıldı ve fikhî meseleler konusunda otoriter oldu. Abdülkâdir b. Ahmed el-Kevkebânî (öl. 1207/1792), İbrahim b.

⁸ Muhammed b. İsmâ'îl el-Emîr es-San'ânî, "el-Kavlu'l-metîn fî buşrâ men belega sinne's-semânîn", *Avnül-kadîr min fetâvâ ve resâli İbni'l-Emîr* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2015), 4/823; Şevkânî, *el-Bedrû't-tâli'*, 2/133-134; Baktır, "Emîr es-San'ânî", 11/144-145; Hayta, *San'ânî ve Mutlak İctihad*, 25-36.

⁹ Zeydiyye düşüncesinin teşekkülü ile ilgili bilgi için bk. Abdulalim Demir, *İmâmiyye Şîası'nda Sahâbe Tasavvuru* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 21-22.

Muhammed b. İsmail (öl. 1213/1799), Abdullah b. Muhammed b. İsmail (öl. 1242/1826), Kâsım b. Muhammed b. İsmail (öl. 1246/1830), Ahmed b. Muhammed Kâtın (öl. 1199/1785), Ahmed b. Sâlih b. Ebî'r-Ricâl (öl. 1191/1777), Hasan b. İshak b. el-Mehdî (öl. 1160/1747) ve Muhammed b. İshak b. el-Mehdî (öl. 1167/1754) başta olmak çok sayıda öğrenci yetiştiren San'ânî, humma hastalığına yakalanması üzerine 3 Şâban 1182'de (13 Aralık 1768) vefat etti. San'â'da bulunan İmam Şerefeddin Medresesi civarına defnedildi.¹⁰

Çok yönlü ve velut bir ilim adamı olan Emîr es-San'ânî tefsir, hadis, Arap dili, fıkıh ve siyer başta olmak üzere muhtelif ilimlerde ilmî rüştünü ispat ettiği irili ufaklı iki yüze yakın eser kaleme almıştır. Onun eserlerinden belli başlı olanların dökümü şöyledir:

(i) *Sübülü's-selâm fî şerhi Bulûgi'l-merâm*. Bu başyapıt ve muhalled eser, San'ânî'nin bilinen en meşhur çalışmasıdır. Bu sebeple San'ânî, İslâm düşünce tarihinde daha çok *Sübülü's-selâm* müellifi olarak tanınmaktadır. Bu eser onun, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Bulûgu'l-merâm* isimli ahkâm hadîslerini içeren kitabına hazırladığı şerhtir. San'ânî bu şerhini büyük ölçüde Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Saîd el-Mağribî'nin (öl. 1119/1707) *el-Bedrü't-temâm şerhu Bulûgi'l-merâm*'ını ihtisar etmek ve buna bazı değişikliklerle eklemelerde bulunmak suretiyle meydana getirmiştir.¹¹

(ii) *Mefâtihu'r-rıdvân fî tefsiri'z-zikir bi'l-âsar ve'l-Kur'ân*. Eserin başlık sisteminden de anlaşıldığı üzere bu çalışma, San'ânî'nin Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri metodunu esas aldığı tefsiridir. Âyetleri tefsir ederken fikhî, kelâmî ya da edebî tahlillere dalmadan ele aldığı âyeti diğer âyetlerle tefsir etmeye çalışmaktadır.¹²

(iii) *et-Tenvîr şerhu Câmi'i's-sagîr*. San'ânî'nin, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-Câmi'u's-sagîr* isimli hadis kitabına dair hazırladığı şerhidir. San'ânî'nin son te'liflerinden biri olması sebebiyle onun ilmî müktesebatının hülasası olarak düşünülebilir.

(iv) *İrşâdü'n-nukkâd ilâ teysîri'l-ictihâd*. San'ânî bu eserinde hadis otoriterleri tarafından hadîs metinlerinin senediyle ilişkili olarak sahîh,

¹⁰ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/134, 137, 139; Baktır, "Emîr es-San'ânî", 11/144; Hayta, *San'ânî ve Mutlak İctihad*, 35-36.

¹¹ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/137; Ali Osman Koçkuzu, "Bulûgu'l-Merâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/412-413.

¹² San'ânî'nin *Mefâtihu'r-rıdvân* isimli tefsirinde takip ettiği metodu ve örnek tefsir metinleri için bk. Şemsettin Karıcı, *Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri ve Çağdaş Temsilcileri* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 122-126.

hasen ve zayıf olmak üzere yapılan tasniflerinin taklit olup olmadığını incelemektedir. Bir başka ifadeyle hadis metinlerinin sened itibariyle sıhhatini tayin etmenin taklit mi yoksa içtihat mı olduğunu konu edinmektedir. Eserin bütünlüğünden anlaşıldığı kadarıyla San'ânî hadis otoriterlerinin bu konudaki değerlendirmelerinin bağlayıcı olmadığını savunmaktadır. Dolayısıyla bu ve benzeri meselelerde içtihad faaliyetinin devam ettiği kanaatindedir.¹³

(v) *Edilletü'l-mesâ'ili'l-merziyye fî beyâni ittifâkı Ehlî's-sünne 'alâ süneni's-salât ve'z-Zeydiyye*. Kitabın başlık sisteminden de anlaşıldığı üzere bu risâle, San'ânî'nin Ehl-i sünnet ile Zeydiyye'nin namazın sünnetleri konusundaki uzlaşma noktalarını içermektedir.¹⁴

(vi) *el-Kavlu'l-metîn fî buşrâ men belega sinne's-semânîn*. San'ânî seksen yaşına ulaştığında "İnsanların en hayırlısı, ömrü uzun, ameli güzel olandır."¹⁵ şeklindeki hadise konu olmak için bu risâleyi kaleme almıştır. Risâlede "Ömrümü uzun eyledin, amelimi de güzel eyle Allah'ım!" şeklinde dua etmiştir.¹⁶

(vii) *Zeylül'Ebhâsi'l-müseddede*. Bu eser kelâm meselelerine dair Makbilî (öl. 1108/1696) tarafından kaleme alınan *el-Ebhâsü'l-müseddede* isimli kitaba San'ânî'nin hazırladığı zeyldir. San'ânî çalışmamızın konusu olan *el-Îzâh ve'l-beyân* isimli risâlede, eserlerinden yalnızca *Zeylül'Ebhâsi'l-müseddede*'ye bir kez atıfta bulunmaktadır.¹⁷

2. el-Îzâh ve'l-beyân İsimli Risâlesi ve Bunun Kaynakları

Bir Zeydî-Hâdevî ilim adamı olan Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân* isiminde bir risâle kaleme almıştır. San'ânî bu risâlesinin te'lîf sebebine dair çok açık bir ifadeye yer vermemekle birlikte besmelenin hemen akabinde Kur'ân'da peygamberlere inananlarla inanmayanlar arasında gerçekleşen diyaloglar olmak üzere arkaik zamanlardan aktarılan kıssalar hakkında kendisine birtakım sorular sorulduğundan söz etmektedir.¹⁸ Kendisine hangi kesimin böylesi sorular sorduğuna dair bir açıklamada bulunmaz. Ancak onun hac münasebetiyle

¹³ Gürler, "İçtihat Ve Taklit Tartışmaları", 66; Hayta, *San'ânî ve Mutlak İctihad*, 18.

¹⁴ Baktır, "Emîr es-San'ânî", 11/144-145.

¹⁵ Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), "Zühd", 21, 22.

¹⁶ Emîr es-San'ânî, "el-Kavlu'l-metîn fî buşrâ men belega sinne's-semânîn", 4/822. Ayrıca bk. Hayta, *San'ânî ve Mutlak İctihad*, 30.

¹⁷ Muhammed b. İsmâ'îl el-Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdüvehhab Lutf Deylemî (San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 1992), 49.

¹⁸ Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 29.

yapmış olduğu yolculuklarda böylesi soruların kendisine sorulmuş olduğunu düşünmek mümkündür. Zira San'ânî'nin yaşadığı dönemde âlimlerin büyük ölçüde buluşma noktası ve farklı fikirlerin harmanlanarak tekrar yayıldığı hâkim merkez, hac ibadetinin yerine getirildiği mekânlardı.¹⁹ Daha önce ifade ettiğimiz üzere San'ânî dört kez hac yapmış, hac için yaptığı yolculukları büyük ölçüde ilmî yolculuklara çevirmiş, Sünnî âlimler başta olmak üzere muhtelif fırka ve âlimlerin ders halkalarına iştirak etmiş, Hind ve Sind gibi muhtelif İslâm beldelerinden gelen âlimlerle ilim alış verişinde bulunmuştur.²⁰

San'ânî *el-Îzâh ve'l-beyân* isimli risâlesinin bütünlüğünde, Kur'ân'da bulunan kelâm-ı mahkînin neliği meselesinde soru-cevap yöntemine uygun olarak muhtasar bir sunumla meseleleri ele almakta, aklî ve naklî delillerle meseleyi mütalaa etmektedir. Risâle boyunca konuyu tartışırken analitik/tahlîlî ve istidlâlî/rasyonel bir metot benimsemektedir. Arap dilinin inceliklerine vakıf ve dili etkili kullanan âlimlerden biri olması sebebiyle, onun *el-Îzâh ve'l-beyân*'da ağır ve zor ifadeler kullanmadığı görülmektedir. Eserinde genellikle ifadeleri gereksiz yere uzatmadığı, meramını açık ve net bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir.

Emîr es-San'ânî'nin *el-Îzâh ve'l-beyân*'da kendisinden önceki ilim adamlarına sık sık atıflarda bulunduğu, onların kitaplarından istifade ettiği ve titiz nakillerle yapıcı eleştirilerde bulunduğu müşâhede edilmektedir. San'ânî bu risâlede kendi kitaplarından yalnızca *Zeylül-Ebhâsî'l-müseddede*'ye bir kez atıfta bulunmaktadır.²¹ Onun bu risâlede başvurduğu diğer kaynakları şöyle sıralamak mümkündür: İbn Hazm el-Endelüsî (öl. 456/1064), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Tâceddin es-Sübkî (öl. 771/1370), *Cem'ül-cevâmî' fî usûli'l-fıkh*. Sa'deddin et-Teftâzânî, (öl. 792/1390) *el-Mutavvel: Şerhu Telhîsi Miftâhi'l-ülûm*. Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574), *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed el-Hasenî (öl. 1050/1641), *el-Gâye*.²²

Yukarıda zikredilen kaynaklar içerisinde San'ânî'nin en çok yararlandığı çalışma, Ebüssuûd'un *İrşâdü'l-'akli's-selîm* isimli tefsiridir. Onun tefsirinden iktibâslarda bulunurken tasarruflarda bulunduğu, metne değil manaya odaklandığı ve onun ifadelerini uzun uzun şerh ettiği

¹⁹ XVII. ve XVIII. yüzyılları arasında yaşayan San'ânî'nin yaşadığı coğrafya ve genel anlamda İslâm dünyasının siyasi durumu hakkında detaylı değerlendirmeler için bk. Hayta, *San'ânî ve Mutlak İctihad*, 14-16.

²⁰ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/133-139.

²¹ Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 49.

²² Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 30, 34-35, 37, 48-49.

görülmektedir.²³ Dolayısıyla A'râf sûresinin 14. âyeti bağlamında San'ânî'nin, Ebüssuûd şârihi olduğu söylenebilir. San'ânî'nin başvurduğu diğer kaynakların da büyük çoğunluğu üzerinde tasarrufta bulunduğu ve blok alıntılarla müelliflerin ifadelerini nakletmediği anlaşılmaktadır. Son tahlilde bu risâlesinin kaynaklarına bakıldığında Zeydî bir aileye mensup olup Zeydiyye ilim havzasında yetişmiş olmasına rağmen San'ânî'nin aynı zamanda Ehl-i sünnet ilim adamlarının çalışmalarına ve geleneğine de son derece vâkıf bir ilim adamı olduğu müşâhede edilmektedir. Hatta onun bu risâlesinde bütünüyle Sünnî kaynaklardan istifade ettiğini söylemek de mümkündür. Zira bu risâlesinde Zeydî âlimlerden herhangi bir müellifin adına veya onların eserlerine dair açık veya örtük bir referans bulunmamaktadır. Bu yaklaşımının onun Zeydiyye ile doğrudan bir bağı kalmadığına işaret ettiği düşünülebilir.

B. el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasası'l-Kur'ân'da Serdedilen Konular ve Bunların Tahlîli

Kur'ân'da Allah arkaik dönemlerde yaşayan ümmetlerden, peygamberlerden ve nüzûl dönemi muhataplardan özet sunumlar şeklinde aktarmalar yaptığı gibi onların sözlerinden de yer yer iktibâsta bulunmaktadır. Bu çerçevede Kur'ân'ın bütünlüğünde arkaik zamanlardan ve nüzûl dönemi muhataplardan olmak üzere iki tür iktibâsın bulunduğu söylenebilir. Çalışmamızın konusu olan Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân* isimli risâlesinde, yalnızca arkaik zamanlardan yapılan ilâhî iktibâsların mâhiyetini sorgulamakta ve meselenin bu boyutunu tahlîl etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda San'ânî, "Kur'ân'da iktibâs edilen kelâm-ı mahkî, yani nakledilen sözler kimin sözüdür? Allah'ın Kur'ân'da iktibâs ettiği kelâm-ı mahkî, birebir onların kelâmı ve ifadeleri midir? Yoksa Kur'ân'da serdedilen kelâm-ı mahkî başka ifadelerle, yani Allah'ın elfâzı ve kelâmıyla mı aktarılmıştır?"²⁴ şeklindeki sorularla risâlesinde ele aldığı konulara giriş yapmaktadır. San'ânî'nin ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair yaklaşımı için aklî ve naklî delillerle istidlâlde bulunduğu görülmektedir. Aşağıda onun bu bağlamda serdettiği delillerin delil oluş yönleri tek tek incelemeye ve kritik etmeye çalışılmaktadır.

1. Hikâye ile Mahkînin Birbirinden Farklı İki Doğası: İlâhî İktibâslar Bağlamında Kur'ân Âyetlerini Allah'ın Yanı Sıra Başka Varlıklara İsnat Etmenin İmkânı

²³ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ (Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, ts.), 2/330-332; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 39-44.

²⁴ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 29.

Kur'ân'ın bütünlüğünde “dedi/dediler ki” üslûbunda sözün Allah dışındaki varlıklara isnat edildiği müşâhede edilmektedir. Söz gelimi “*Ve kâle Mûsâ yâ Fir'avnu innî rasûlün min rabbi'l-âlemîn/Mûsâ, 'Ey Firavun! Ben âlemlerin rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim.' dedi.*”²⁵ âyetinde açıkça görüldüğü üzere söz, Hz. Mûsâ'ya *kâle* üslûbuyla isnat edilmektedir. San'ânî'nin de temas ettiği üzere bu bağlamda şöyle sorular sorulabilir: Kur'ân Allah'ın sözü olduğu halde onun bir kısım âyetlerini başka varlıklara isnat etmek mümkün müdür? Bir âyete aynı zamanda hem kelâmullah hem de kelâm-ı Mûsâ demenin sıhhati nedir? San'ânî'ye göre böylesi bir âyetin Arapça lafızlarının kastedilmesi durumunda, sözün kelâmullah olduğu müsellemdir. Zira herhangi bir âyetin lafızları, hakiki/temel anlamda Allah'a aittir. Ancak bu âyetin manasının kastedilmesi durumunda ise buna kelâm-ı Mûsâ demek câizdir. Âyetin Allah'a nispet edilmesinin sebebi, Allah'ın Hz. Mûsâ'nın İbranice söylediği lafızları mana itibariyle Arapça lafızlarla aktarması sebebiyledir. Bir başka ifadeyle lafızlar, yani hikâye kelâmullah; sözün manası ve dolayısıyla mahkî ise kelâm-ı Mûsâ olmaktadır. Bu durumda söz konusu âyetin, hem Allah'a hem de Hz. Mûsâ'ya ait olduğu söylenebilir.²⁶ San'ânî'nin bu yaklaşımı için istidlâlde bulunduğu aklî ve naklî delilleri önermelere dönüştürülerek şöyle tasnif edilebilir:

a. İcmâ Olgusu

San'ânî'ye göre hakiki/temel anlamda Kur'ân'ın tamamı Allah'ın kelâmıdır/sözüdür. Yine ona göre selef ve halef âlimleri nezdinde Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu noktasında bir görüş birliği bulunmaktadır. Keza iki kapak arasında bulunan her şeyin Allah'ın sözü olduğu konusunda icmâ vardır. Bu durumda ona göre Kur'ân'da aktarılan kelâm-ı mahkî de Allah'ın sözü olmalıdır.²⁷ Kur'ân'da nüzûl dönemi muhataplarından yapılan iktibaslar birebir nakledilmektedir. Benzer şekilde Kur'ân'da muvâfakât-ı sahâbe, yani kelâmullahın, kelâm-ı beşere muvâfakat ettiği pasajlar da yer almaktadır.²⁸ Bu gerçeklikten hareketle ecza yönüyle değil de külliyyât itibariyle San'ânî'nin bu tespitinin genel yaklaşım olduğu kabul edilebilir. Öte yandan nüzûl dönemi muhataplardan yapılan nakillerde hem lafız hem de mana kelâm-ı 'ibâd olmaktadır. Yani arkaik zamanlardan aktarılan

²⁵ el-A'râf 7/104.

²⁶ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 31-32.

²⁷ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 29-30.

²⁸ Kur'ân'ın bütünlüğünde sanâdîdu'l-Arap'tan aktarılan ilâhî iktibaslara dair detaylı mülâhazalar için bk. Zakir Demir, *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 105-116.

iktibâsların aksine bu tür nakillerde beşer boyutunda lafız ve mana birlikteliği söz konusudur. Son tahlilde San'ânî'nin konuyla ilgili icmâ iddiasının delil oluşunda bir kesinliğin olmadığı söylenebilir.

b. Kelâmullah Terkibi

Kur'ân'da "kelâm" Bakara (2/75), Tevbe (9/6) ve Feth (48/15) olmak üzere üç farklı sûrede Allah'a isnat edilerek "kelâmullah" tamlamasıyla geçmektedir. San'ânî arkaik zamanlardan aktarılan kelâmın Allah'ın sözü olduğuna dair yaklaşımını Kur'ân'da geçen kelâmullah tamlamasıyla temellendirmektedir. Bu bağlamda "*Müşriklerden biri senden emân dileyecek olursa, ona emân ver ki Allah'ın kelâmını dinleyebilsin (hattâ yesme'a kelâmellah)*"²⁹ âyetini zikretmekte ve bununla istidlâlde bulunmaktadır. Ona göre Allah, Kur'ân'ın kendi sözü olduğunu bu âyette açıkça ifade etmektedir. Bu âyette kelâmullah tamlamasıyla amaçlanan da lafız ile mana bakımından kelâmdır. Buna göre iki kapak arasında bulunan tüm metin Allah'a aittir. Dolayısıyla Allah arkaik dönemlerden nakillerde bulunurken, onların lafız ve ifadelerinin ihtiva ettiği manaları 'kendi lafız ve manalarıyla' dönüştürerek nakletmesi sebebiyle bunlar da kelâmullah kapsamında mütalaa edilmelidir.³⁰ İki kapak arasında olan metin açısından meseleye bakıldığında lafız ve mananın ilâhî boyutta bir birlikteliğinin olduğu düşünülebilir. Ama San'ânî'nin de işaret ettiği üzere arkaik zamanlardan yapılan nakillerde ise lafız ve mana birlikteliği değil ayrılığı söz konusudur. Bu durumda Tevbe sûresinin 6. âyeti, ilâhî iktibâsların mâhiyeti konusunda onun bu yaklaşımına işaret etme yönü açısından zayıf bir delil olmaktadır.

c. Kur'ân Tanımları

San'ânî, Kur'ân'da bulunan her şeyin Allah'ın kelâmı olduğuna dair yaklaşımı için Kur'ân'a dair birtakım tanımlarla da istidlâlde bulunmanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre genellikle Kur'ân'ın tanımlarında kelâmullah kaydının bulunması da iki kapak arasında bulunan her şeyin Allah'ın sözü olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Tâceddin es-Sübkî'nin (öl. 771/1370) *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh* isimli eserine şöyle bir tanım isnat etmektedir: "Kur'ân, bir sûresi ile âciz bırakmak için Hz. Muhammed'e indirilen ve okunmasıyla ibadet edilen Allah'ın kelâmıdır."³¹ Ne var ki Sübkî'nin bu eserindeki Kur'ân'a dair tanımında "kelâmullah" kaydı

²⁹ et-Tevbe 9/6.

³⁰ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 29-31.

³¹ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. 'Alî es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964), 21; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 30.

ve vurgusu bulunmamaktadır. Ancak İslâm fikir tarihine bakıldığında Şevkânî gibi bazı ilim adamlarının Kur'ân'a dair tanımlarında “kelâmullah” kaydına yer verdiği görülmektedir. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl* isimli eserinde Kur'ân'a dair tanımlarda kelâmullah vurgusunun yapıldığı çok sayıda tanımları nakletmekle birlikte onun tercih ettiği tanımları şöylece özetler: “Kur'ân, Hz. Muhammed'e indirilen, tilavet edilen ve mütevatir bir şekilde nakledilen Allah'ın kelimasıdır.”³²

Kanaatimize göre San'ânî'nin kelâm-ı mahkînin mâhiyeti için Kur'ân tanımlarına müracaat etmesi önemlidir. Zira Kur'ân terimine yüklenen manaları saptamakla genel anlamda Kur'ân tasavvuru özelde kelâm-ı mahkînin neliğine dair bir detay bulunabilir. Bununla birlikte İslâmî ilimler terminolojisinde Kur'ân'a dair tanımların büyük bir kısmının hadd-i tam, yani efrâdını câmî' ağıyârını mânî' olmadığı ve terimbilim geleneğinde ön plana çıkan ilim adamlarının eczâyı değil küllü esas alarak tanım yaptıkları görülmektedir.³³ Son tahlilde San'ânî'nin Kur'ân'ın tanımlarında kelâmullah kaydının ve vurgusunun olmasını, arkaik zamanlardan yapılan iktibâsların mana itibarıyla aktarıldığı yaklaşımıyla temellendirmesi bazı yönleriyle eksik bir argüman olmuştur. Dolayısıyla Kur'ân tanımlarının bu konuda güçlü bir delil olma yönü bulunmamaktadır.

d. Arkaik Zamanlarda Yaşayan Milletlerin Dilleri

İlâhî vahiylerin tarihine bakıldığında vahiy dili için, muhatap peygamberin dilinin seçildiği ve böylece mesajların İbranice, Süryanice ve Arapça başta olmak üzere çok sayıda dile büründüğü görülmektedir. Emîr es-San'ânî'nin bu gerçeklikten hareketle kelâm-ı mahkîye dair görüşünü temellendirmede bulunurken başvurduğu bir diğer delil arkaik zamanlardaki ümmetlerin dillerinin Arapça olmadığı olgusudur. Ona göre önceki ümmetlerin İbranice ve Süryanice gibi Arap dili dışında farklı dillerle konuşuyor olmaları, ilâhî nakillerin konu olduğu pasajların lafız bakımından onlara ait olmadığını ihsâs etmektedir. Zira Allah, Tevrât'ı İbranice ve İncil'i Süryanice gönderdiği halde Kur'ân'da bu ümmetlere gönderilen peygamberler başta olmak üzere kelâm-ı beşere dair iktibâsları Arap diliyle nakletmektedir. Diğer taraftan Kur'ân'ın bütünlüğünde birçok âyette açıkça

³² “el-Kur'ânü, kelâmullahi'l-münezzelü 'alâ Muhammedin el-metlüvvü'l-mütevâtir” bk. Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ebû Hafs Sâmî b. el-Arabî (Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2000), 1/169-171.

³³ Kur'ân tanımlarına dair farklı değerlendirmeler ve yaklaşımlar için bk. Zakir Demir, *Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifat, Hudud ve Mustalahat Kitabiyatı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 152-163; Zakir Demir, “İbn 'Akîle el-Mekkî'nin Kur'ân Lafızlarının İlâhîliğine Yaklaşımı”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 605-609.

ifade edildiği üzere onun dili Arapça'dır.³⁴ Ona göre sonuç olarak lafız Allah'ın sözü (kelâmullah), mahkî ise kelâm-ı beşer olmaktadır. Bir başka ifadeyle ilâhî iktibâsların konu olduğu âyetlerde lafız kelâmullah, mana kelâm-ı beşere aittir.³⁵

San'ânî, *Mefatihü'r-rıdvân* isimli tefsirinde de yer yer ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair izahlarda bulunurken arkaik zamanlarda yaşayan milletlerin dillerinin farklılığını mesned edinerek bu tür iktibâsların lafız bakımından Allah sözü, mana itibariyle ise kelâm-ı 'ibâd olduğuna işaret etmektedir. Söz gelimi "*Mûsâ ailesine 'Siz bekleyin; ben bir ateş gördüm, belki oradan size bir haber yahut ısınmanız için bir parça ateş getiririm' dedi.*"³⁶ âyeti bağlamında Hz. Mûsâ'nın ailesine yönelik olan bu hitabının Tâhâ (20/10) ve Neml (27/7) sûrelerinde farklı ifadelerle zikredilmesini, Allah'ın İbranice olan bu sözü Arapça'ya mana bakımından tercüme etmesine bağlamaktadır. Ona göre Hz. Mûsâ'nın İbranice sarfettiği bu sözünün, Kur'ân'da üç farklı şekilde tercüme edilen manaları ihtiva etmesi mümkündür.³⁷

Kanaatimize göre San'ânî'nin böylesi bir tarihsel olguya işaret etmiş olması isabetli olmuştur. Zira bilindiği üzere Allah, Tevrât'ı İbranice, İncil'i Süryanice ve Kur'ân'ı Arap diliyle indirmek suretiyle insanlar tarafından anlaşılacak istemiştir. Dolayısıyla Allah farklı dillerle mesajlarını iletmek suretiyle anlaşılacak istediye de İbranice söz, Süryanice'den ve Arapça söz de İbranice ve Süryanice'den farklı olmaktadır. Ayrıca Allah'ın melekler, cinler ve peygamber ile olan diyaloglarının Arap dilinde olmadığı tarihsel bir gerçektir. Zira bu konuşmalardan bazısının gerçekleştiği zaman diliminde hiçbir beşerî dil bulunmamaktadır. Beşerî dillerin oluştuğu zamanda ise Arapça'nın olmadığı durumu, modern dönemde elde edilen birtakım bulgulara dayandırılabilir.³⁸ Bu gerçeklikten hareketle San'ânî'nin işaret ettiği üzere Kur'ân'ın arkaik zamanlardan yaptığı iktibâsların mana bakımından kelâm-ı 'ibâd, lafız açısından ise kelâmullah olduğunu söylemek

³⁴ Kur'ân dilinin Arapça olduğu konusunda birtakım âyetler bulunmaktadır. Bu konuda ilgili pasajlar için bk. Yûsuf 12/2; er-Ra'd 13/37; İbrâhim 14/4; Tâhâ 20/113; eş-Şu'arâ 26/192-195; ez-Zümer 39/28; Fussilet 41/3, 44; eş-Şûrâ 42/7; ez-Zuhuruf 43/3.

³⁵ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 29-31.

³⁶ el-Kasas 28/29.

³⁷ Muhammed b. İsmâ'il el-Emîr es-San'ânî, *Mefatihü'r-rıdvân fî tefsiri'z-zikir bi'l-âsar ve'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Sevkân ez-Zehrânî (Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1410), 191-192.

³⁸ Arap dilinin tarihine ve teşekkülüne dair detaylı mülahazalar için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye* (Kâhire: Dârü'l-Hilâl, ts.), 1/35-40; Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/282-286.

mümkündür.

e. Kavlı Resûl Terkibi

San'ânî bir Kur'ân âyetinin aynı zamanda hem Allah'a hem de başka varlıklara isnat edilmesinin imkânı konusunda Kur'ân bütünlüğünde serdedilen ve kelâm-ı resûl tamlamasını içeren âyetlerle istişhâta bulunmaktadır. *"İnnehü le-kavlü rasûlin kerîm zî kuvvetin 'inde zî'l-'arşi mekîn/O (Kur'ân) gerçekten değerli, güçlü ve arşın sahibi katında itibarlı bir elçinin sözüdür."*³⁹ San'ânî'ye göre bu âyette geçen kavlı resûl terkibiyle Allah, Kur'ân'ı Cebrâil'in sözü kılmaktadır. Benzer şekilde *"İnnehü le-kavlü resûlin kerîm/O, gerçekten değerli bir elçinin sözüdür."*⁴⁰ âyetinde ise Allah Kur'ân'ı, Hz. Muhammed'e isnat etmektedir. San'ânî'nin benimsediği bu yaklaşımın tefsir tarihinde bu bağlamda en yaygın olan görüş olduğu bilinmektedir. İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), Râgıb el-İsfahânî (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Begavî (öl. 516/1122) ve Fahreddin er-Râzî olmak üzere müfessirlerin büyük çoğunluğu bu yorumun savunucuları arasında yer almaktadır.⁴¹ San'ânî'ye göre Kur'ân'da sözün mübellige, yani Cebrâil ve Hz. Muhammed'e mecâz anlamda isnat edilmesi, ilâhî iktibâslar bağlamında bir âyetin de aynı zamanda Allah'a ve başka varlıklara isnat edilmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.⁴²

San'ânî'ye göre vahyi Hz. Muhammed'e ulaştırmanın Cebrâil olması sebebiyle Kur'ân'ın mecâzen kelâm-ı Cebrâil; insanlara tebliğ edenin Hz. Peygamber olması sebebiyle yine mecâz anlamda kelâm-ı Muhammed olduğunu ileri sürmek mümkündür. Keza ona göre Kur'ân'ı aynı zaman diliminde hem Allah'a hem Cebrâil'e hem de Hz. Muhammed'e isnat etmek câiz olduğu gibi ilâhî iktibâsları konu edinen pasajların da birden fazla varlığa ait olması câiz olmalıdır.⁴³ Hemen belirtelim ki San'ânî'nin bu yaklaşımı için kavlı resûl tamlamasının geçtiği iki âyetle istidlâlde bulunması, isabetli olmamıştır. Zira onun da kabul ettiği üzere Allah kavlı resûl ile sözü Cebrâil veya Hz. Muhammed'e isnat ederken Kur'ân'ın bir kısmını değil de iki kapak arasında bulunan kelâmın tamamını kastetmektedir. Ancak ilâhî iktibâslar ise küll değil yalnızca küllün bir parçasıdır. Burada ifade etmek gerekir ki küll ile cüzün hükmü farklı olmaktadır. Dolayısıyla kavlı resûlün muhtevî olduğu

³⁹ et-Tekvîr 81/19-20.

⁴⁰ el-Hâkka 69/40.

⁴¹ Kavlu'r-resûl terkîbinin mefhumu ve tefsir tarihinde bu bağlamda serdedilen farklı yaklaşımlar ve değerlendirmeler için bk. Zakir Demir, "Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kritiği", *Kader* 20/1 (2022), 359-361.

⁴² Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 32-33.

⁴³ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 32-33.

âyetlerin hükmünün, ilâhî iktibâsların konu olduğu âyetleri bütünüyle kapsamamasını gerekli kılmadığını düşünüyoruz.

Kavl-i resûl ifadesiyle Kur'ân'ın cüzü değil de küllü kastedildiğinde lafız ve mananın birlikteliğinden söz edilebilir. Yani, hem lafızlar hem de manalar bir bütün olarak kelâmullah'tır. Ancak ilâhî iktibâslar, yani Kur'ân'ın eczâsı açısından meseleye bakıldığında San'ânî'nin de kabul ettiği gibi lafız ve mananın isnat edildiği özneler farklı varlıklar olmaktadır. Bunu hikâye-mahkî açısından tekrar ifade edecek olursak, arkaik zamanlara dair ilâhî iktibâsların lafızları, yani hikâye kelâmullah, lafızların manaları, yani mahkî ise kelâm-ı 'ibâd olmaktadır. Buna göre Kur'ân'da arkaik zamanlardan yapılan iktibâslar bağlamında lafız ve mana birlikteliğinden söz etmek mümkün görülmemektedir.

Son tahlilde San'ânî'ye göre ilâhî iktibâslar bağlamında lafızların Allah'a; mahkînin ise kelâm-ı beşere isnadı mümkündür. Bu sâikten hareketle Kur'ân bütünlüğünde müşâhede edilen iktibâslar için mana cihetiyle "kelâm-ı Mûsâ", "kelâm-ı Îsâ" demenin ve sözün Allah dışındakilere isnat edilmesinde bir sorun olmadığını belirtmektedir. Ayrıca ona göre sözün mübelliğe, yani Cebrâil ya da Hz. Peygamber'e de mecâz anlamda isnat edilmesi câizdir. Bu yaklaşıma göre Kur'ân'da müşâhede edilen iktibâslardan herhangi biri "tek bir kelâm" olmasına rağmen aynı anda arkaik zamanlarda yaşayan ümmetlerden birine, hem Allah'a ve Cebrâil'e hem de Hz. Peygamber'e isnat edilebilmektedir.⁴⁴ Neticede San'ânî'nin de işaret ettiği üzere Kur'ân'ın eczâsı itibariyle arkaik zamanlardan yapılan ilâhî iktibâslar için lafız ve mananın birlikteliğinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

f. Arap Şiirinde Serika Geleneği: Lafız ile Mananın Isnat Açısından Birbirinden Ayrılması

İlâhî iktibâsların lafız ve mana itibariyle farklı varlıklara isnat edilmesinin imkânından söz ettik. Bu bağlamda San'ânî'nin de işaret ettiği gibi şöyle sorular sorulabilir: Arap dilinin kurallarına göre bir sözün mana bakımından bir kimseye, lafız açısından bir başkasına isnat edilmesi mümkün müdür? Arap şiirinde lafız ve mananın farklı kimselere isnat edildiğine dair örnekler var mıdır? San'ânî'ye göre Arap dilinde bilhassa şiir edebiyatında sözün farklı lafızlarla ifade edilip mana açısından ilk söyleyene nispet edilmesi bilinen bir durumdur. Bu bağlamda San'ânî, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *el-Mutavvel* isimli eserinde bulunan şu iki beyti nakletmektedir:

⁴⁴ Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 31-33.

إِذَا أَنْتَ لَمْ تُكْرِمِ أَخَاكَ وَجَدْتَهُ ... عَلَى طَرْفِ الْمَجْرَانِ إِنْ كَانَ يَعْقِلُ
وَيَرْكَبُ حَدَّ السَّيْفِ مِنْ أَنْ تُضَيِّمَهُ ... إِذَا لَمْ يَجِدْ عَنْ شَفْرَةِ السَّيْفِ مَزْحَلٌ

“Eğer sen kardeşine ikram etmezsen [ona yardımcı olmazsan/onun hakkında insafli/âdil davranmazsan], akli [ve marifeti] varsa, onu seninle yollarını ayırmış bir şekilde bulursun.

Ona yaptığın zulüm karşısında kılıcın keskinliğine sarılmaktan [yani tehlikeyi göze almaktan] başka çaresi olmazsa, [zulüm karşısında sessiz durmaz ve] sana karşı kılıcın keskin yerine binmekten çekinmez.”⁴⁵

San'ânî'nin naklettiğine göre bu iki beyti Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692), Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (öl. 60/680) huzurunda söylemiş ve kendisine isnat etmiştir. Daha sonra meclise gelen Ma'n b. Evs'in (öl. 64/684) de içerisinde aynı beyitlerin bulunduğu kasidesini onun huzurunda okuması üzerine İbnü'z-Zübeyr şöyle demiştir: “Bu iki beyit, mana itibariyle bana; ancak lafızları ise Ma'n'e aittir. Ma'n benim sütkardeşimdir. Onun bu şiiri üzerinde herkesten daha çok hak sahibiyim.”⁴⁶ Bu iktibastan da açıkça anlaşıldığı üzere bu iki beyit, mana itibariyle Abdullah b. Zübeyr'in sözüdür. Bununla birlikte onun manalarını nazma çevirenin Ma'n b. Evs olması sebebiyle bu iki beyit lafız itibariyle de Ma'n'ın sözü olmaktadır. San'ânî, Abdullah b. Zübeyr'in Ma'n b. Evs'in kasidesinde geçen bu iki beyti mana itibariyle kendisine isnat etmesini, bir sözün Arap dilinin kurallarına göre lafız ve mana itibariyle farklı kimselere isnadının câiz oluşuna delil göstermektedir. Ona göre İbnü'z-Zübeyr'in bu iddiası Arap dilinin kurallarına aykırı olsaydı Muâviye onu bu konuda uyarır ve hatasını izhar ederdi. Zira her ikisinin de Muâviye huzurunda oldukları bir sırada İbnü'z-Zübeyr bu iki beytin mana itibariyle kendisine ait olduğunu ancak lafız cihetiyle Ma'n'e ait olduğunu belirtmiş ve Muâviye de bu durumu yadırgamamıştır.⁴⁷ San'ânî bu değerlendirmesiyle lafız ve mananın bazen birbirinden ayrı olmasının imkânına kapı aralamaktadır.

San'ânî'nin naklettiğine göre Arap belâgatı teorisyeni Hatîb el-Kazvînî

⁴⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Abdilazîz el-Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim - Ali Muhammed el-Bicâvî (İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, ts.), 192-193; Sa'deddîn et-Teftâzânî, *el-Mutavvel*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 710; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 34. Bu iki beytin şerhine dair detaylı mülahazalar için bk. Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 2/697-698.

⁴⁶ Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, 192-193; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 710; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 35.

⁴⁷ Cürcânî, *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*, 192-193; Teftâzânî, *el-Mutavvel*, 710; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 34-35.

(öl. 739/1338) şiirde lafız ve mananın farklı kimselere isnat edilmesini zemmi gerektiren bir husus olarak görmüştür. San'ânî'ye göre böylesi bir kullanım, mezmûm olsaydı Muâviye, İbnü'z-Zübeyr'in bu iddiası karşısında sessiz kalmaz ve herkesten çok onun hatasını izhar etmeyi istemesi sebebiyle ona cevap verirdi. San'ânî, Kazvî'nin mezmûm addettiği yönü tasrih etmektedir. Ona göre mezmûm olan, nazımda herhangi bir değişiklik yapmaksızın sözü olduğu gibi almaktır. Böylesi bir nakle de serika, intihâl ve nesh/mesh denir.⁴⁸ Hemen belirtelim serikat-ı şî'riyye, yani çalınmış şiir konusu Arap edebiyatının metodolojisinde tartışılan en eski meselelerden biridir. Edebî tenkidin ana maksatlarından biri metnin orijinal ya da çalıntı olup olmadığını saptamaktır. Kanaatimize göre San'ânî'nin lafız ve mananın birbirinden ayrılması konusunda İbnü'z-Zübeyr ve Ma'n'den naklettiği bu iki beytin onun görüşüne delil olma yönü zayıftır. Zira belâgat kitaplarında İbnü'z-Zübeyr'in bu iki beyti kendisine isnat etme düşüncesi, mahza bir serika örneği addedilmektedir. Bir başka ifadeyle nazmı hiç değiştirilmeksizin lafızların tamamının birebir alınması mezmûm sayılmaktadır. Son tahlilde ilâhî iktibâsların mâhiyeti konusunda San'ânî'nin serikat-ı şî'riyye bağlamında zikredilen beyitlerle istidlâlde bulunmasının güçlü bir delil olmadığı anlaşılmaktadır.

g. Kur'ân'ın Geçmiş Kitaplarda Bulunduğu Bilgisi

San'ânî ilâhî iktibâsların lafız ve mana bakımından farklı varlıklara isnat edilmesinin imkânı konusunda, *"Ve innehü lefi zübürî'l-evvelîn/Kaldı ki o(nun ana içeriği) öncekilerin kitaplarında da mevcuttur."*⁴⁹ ve *"İnne hâzâ lefî's-suhufî'l-ülâ suhufî İbrâhime ve Mûsâ/Süphesiz bu, önceki sahifelerde, İbrâhim ve Mûsâ'nın sahifelerinde de geçmektedir."*⁵⁰ şeklindeki iki âyetle istidlâlde bulunmaktadır: Bu âyetlerde Kur'ân kelâmının ilgili suhurlarda yer almasından söz edilmektedir. San'ânî'ye göre Kur'ân'ın bu suhurlarda bulunması lafız itibarıyla değil ihtiva ettiği manalardan bazılarının yer alması bakımındandır. Dolayısıyla ona göre Kur'ân'ın mana bakımından önceki kutsal kitaplara isnat edilmesi câiz olduğu gibi ilâhî iktibâsların da lafız ve mana itibarıyla farklı varlıklara isnadı câiz olmalıdır. O halde hikâye kelâmullah, mahkî kelâm-ı 'ibâd olmalıdır.⁵¹ San'ânî'nin istidlâlde bulunduğu bu iki âyet, spesifik olarak Kur'ân'da arkaik zamanlardan yapılan iktibâslarla ilişkili değildir. Burada Kur'ân'ın önceki vahiylerle eklenen son zincir olması sebebiyle müşterek hükümlerin ve ahlâkî değerlerin bulunmasının imkânına

⁴⁸ Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 35-36.

⁴⁹ eş-Şu'arâ 26/196.

⁵⁰ el-A'lâ 87/18-19.

⁵¹ Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 36-37.

işaret edilmektedir. Ancak dolaylı olarak San'ânî'nin benimsediği yaklaşıma işaret ettiğini söylemek mümkündür.

h. Kur'ân Kıssalarında Değişen Üslûp Olgusu

Kur'ân'ın bütünlüğüne bakıldığında aynı kıssanın muhtelif lafızlarla bazen uzun, bazen de muhtasar olarak nakledildiği görülmektedir. Söz gelimi Kur'ân'da Hz. Mûsâ ismi 136 kere; Hz. İbrâhim adı da 69 kez geçmektedir.⁵² San'ânî'ye göre Kur'ân'da Hz. Mûsâ kıssası en fazla Tâhâ, en az da Furkân sûresinde geçmektedir. Yine onun aktardığına göre Hz. Mûsâ ve kavmine dair kıssa hemen hemen Tâhâ sûresinin tamamını oluşturduğu için buna "Mûsâ sûresi" denilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Keza onun naklettiğine göre bazı âlimler Kur'ân'ın Hz. Mûsâ'dan çok söz etmesi sebebiyle Kur'ân'ın neredeyse tamamı için *hikâyetün 'an Mûsâ* denilmesinin mümkün olduğunu belirtmişlerdir. San'ânî'ye göre Kur'ân önceki ümmetlerden nakilde bulunurken lafızları olduğu gibi Arap diline aktarmaz. Aksine lafız, terkip ve üslûp üzerinde köklü değişikliklerde ve tasarruflarda bulunarak nakletmektedir. Bu bağlamda ona göre Kur'ân kıssalarında görülen ilâhî iktibâslar, lafız bakımından kelâmullah; mana bakımından ise kelâm-ı 'ibâd olmaktadır. San'ânî bu yaklaşımı için tek bir kıssanın muhtelif sûrelerde değişik üslûplarla tekrar edilmesini esas alarak görüşünü temellendirmektedir.⁵³ Hemen belirtelim ki tefsir metodolojisine bakıldığında Kur'ân kıssaları bağlamında sözün muhatap tarafından daha iyi anlaşılması için başvurulan bir anlatım üslûbu olan "tekrâr" konusunda temelde iki yaklaşımın ortaya konduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birinci yaklaşıma göre Kur'ân kıssalarında tekrar bulunmamaktadır. İkinci yaklaşıma göre ise sözlü kültür ve geleneğin gereği olarak Kur'ân'ın anlatımında yoğun ölçüde tekrar üslûbu vardır.⁵⁴

San'ânî İblîs'in Hz. Âdem'e secde etmekle emrolunduğu olayın, yedi âyette farklı ifadelerle tekrar edilmesinden söz etmektedir. Tekrar edilen Kur'ân kıssalarında üslûp değişiminin izini sürmek adına İblîs'in sözlerinin doğrudan tekrar edildiği âyetlere bakılabilir: (i) "Allah buyurdu: 'Ben sana

⁵² San'ânî'nin İbn Hazm'a dayandırdığı bilgiye göre Kur'ân'da Hz. Mûsâ'nın ismi yüz kırk yerde geçmektedir. İbn Hazm'ın *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm* isimli eserine bakıldığında onun, yüz otuz rakamına yer verdiği görülmektedir. Bununla birlikte Hz. Mûsâ'nın adının yüz otuz altı yerde geçtiğini tespit ettik. San'ânî'nin bu bağlamda istifade ettiği kaynak ve mukayeseler için bk. İbn Hazm el-Endelüsî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 7/13-14; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 37.

⁵³ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 38-39.

⁵⁴ Kur'ân'da tekrar olgusuna dair muhtelif yaklaşımlar için bk. Mustafa Öztürk, *Kur'ân Dili ve Retoriği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2010), 23.

emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?’ (İblîs), ‘Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın’ dedi.”⁵⁵ (ii) “[İblîs] dedi ki: ‘Ben, şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattığın bir insana asla secde etmem!’”⁵⁶ (iii) “Hani, meleklere, ‘Âdem’e secde edin’ demiştik. İblîs’in dışında hepsi secde ettiler. İblîs, ‘Ben, çamurdan yarattığın kimseye secde eder miyim!’ dedi.”⁵⁷ (iv) “Allah, ‘Ey İblîs!’ dedi, ‘Kendi ellerimle yarattığım şu varlığın önünde secde etmekten seni alıkoyan nedir? Büyüklük mü taslıyorsun yoksa ululardan mısın?’ İblîs, ‘Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın’ diye cevap verdi.”⁵⁸ San’ânî’ye göre İblîs’in söz konusu âyetlerdeki ifadelerinin sürekli değişmesi, Allah’ın arkaik zamanlardan iktibâsta bulunurken sözün üzerinde tasarruflarda bulunduğunu göstermektedir.⁵⁹

Yukarıda A’râf (7/12-17), Hicr (15/32-44), İsrâ (17/61-65) ve Sâd (38/75-85) sûrelerinden aktardığımız âyetlerden hareketle Allah ile İblîs arasında bir diyalogun gerçekleşmiş olduğunu düşünmek mümkündür.⁶⁰ Bu bağlamda, “Allah ile İblîs arasında vuku bulan diyalog ne şekilde gerçekleşmiştir? İblîs de kelâma muhatap olmuşsa Hz. Mûsâ gibi onun için de kelîmullah niteliği düşünülebilir mi? Allah vasıtasız, yani yüz yüze mi ‘aracı meleklerle’ mi İblîs ile konuşmuştur?” şeklinde sorular sorulabilir. Çalışmamızın konusu olan risâlede San’ânî’nin konunun bu boyutuyla ilgilenmediği ve bu bağlamdaki soruları mütalaa etmediği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Allah’ın İblîs’le aracısız, doğrudan konuştuğunu savunanlar olduğu gibi Allah’ın onunla ancak bir melek vasıtasıyla konuştuğunu ileri sürenler de olmuştur. Kanaatimize göre İslâmî ilimler metodolojisine “Allah’ın vasıtasız ve karşılıklı konuştuğu kişi” anlamında *kelîmullah* vasfının salt Hz. Mûsâ için kullanılıyor olması nedeniyle bu ifadenin, İblîs veya bir başka kimse için kullanılmaması gerekmektedir. Ayrıca başta Fahreddin er-Râzî ve İsmâ’îl Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) olmak üzere birçok müfessirin de tefsirlerinde yer yer işaret ettikleri üzere bahis konusu âyetlerde Allah’ın İblîs’e verdiği cevaplarda bir

⁵⁵ el-A’râf 7/12.

⁵⁶ el-Hicr 15/33.

⁵⁷ el-İsrâ 17/61.

⁵⁸ Sâd 38/75-76.

⁵⁹ Emîr es-San’ânî, *el-Îzâh ve’l-beyân*, 38-39.

⁶⁰ Kur’ân’da aktarılan kıssaların tarihsel gerçekliği tartışmaya açılmış ve buna dair farklı görüşler bulunmaktadır. Konuyla ilgili görüşler için bk. Mahmut Ay, *Kur’ân Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak* (İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2017), 47/78; Esat Özcan, “Bilge Kul-Musa Kıssası ve Bu Kıssa Vasıtasıyla Verilen Bazı Mesajlar”, *Dini ve Sosyal Konular Hakkında Bazı Araştırmalar*, ed. Fatih Aydın (Kışinev: Lambert Academic Publishing, 2021), 18-21.

vasitanın yokluğuna dair herhangi bir delâlet ya da karînenin olmaması sâiklerinden hareketle bu diyalogun vasıtalı gerçekleşmiş olduğunu düşünmek mümkündür.⁶¹

İblîs'in Hz. Âdem'e secde etmekle emrolunması Allah'ın meleklerin ona secde etmesi gibi tek bir defa gerçekleşmiştir. O halde İblîs'in secde emrine dair Allah'a cevabı, tek bir celsede ve bir defada vuku bulmuş olmalıdır. Kur'ân'ın muhtelif sûrelerinde İblîs'in bu olaya dair sözünün farklı lafız, terkip ve üslûplarla aktarıldığı görülmektedir. Bu bağlamda 'Allah'ın İblîs'e bizzat 'Ey İblîs!' şeklindeki hitabı (*hitâbu'l-'ayn*) bir defa olmasına rağmen onun bu sözü yedi farklı şekilde nasıl nakledilebilir? İblîs'in sözünün muhtelif sûrelerde farklı ibarelerle tekrar edilmesinin hikmeti/sebebi nedir?' şeklinde sorular sorulabilir. San'ânî konuyla ilgili olarak Osmanlı Şeyhülislâmı müfessir Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* adlı tefsirinden uzunca bir nakilde bulunmaktadır. Ona göre Kur'ân'da İblîs'in sözü gibi yapılan iktibâslarda mutlak surette muktezâ-yı hâl esas alınmıştır. Dolayısıyla belâgat ve fesâhat üstatlarının benzerini ortaya koymaktan âciz kalacak şekilde iktibâs edilen kelâmda bağlama uygun olacak şekilde ihtisâr ve tatvîllerde bulunulmuş ve temsîli anlatımlarla nakiller zenginleştirilmiştir.⁶² Kanaatimize göre San'ânî'nin ilâhî iktibâsların mâhiyeti konusunda Kur'ân'da tekrar olgusuna işaret etmiş olması isabetlidir. Zira onun da işaret ettiği gibi tek bir kimsenin sözünün farklı ifadelerle nakledilmiş olması Allah'ın nakil üzerinde tasarrufta bulunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda ilâhî nakillerin Kur'ân'ın tehadîsi ve i'câzıyla ilişkisi sorgulanabilir. Takip eden başlıkta ilâhî iktibâsların i'câza konu olup olmayacağına dair detaylı değerlendirmelere yer verilmektedir.

2. İlâhî İktibâs ile İ'câz İlişkisi: Hikâye ile Mahkî Açısından İ'câzın Mahalli

Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberler, melekler, cinler ve hayvanlar olmak üzere muhtelif varlıklardan iktibâsların bulunduğu müşâhede edilmektedir. Bu bağlamda ilâhî iktibâsların Kur'ân'ın i'câz ve tehadî ilişkisini tahlîl etmek gerekmektedir. San'ânî'nin söz konusu risâlesinin satır aralarında konunun bu boyutuna dair işaretlerde bulunduğu, ancak ilâhî iktibâsların i'câz ilişkisini detaylı bir şekilde incelemeye anlaşılmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz üzere ona göre Allah arkaik dönemlerden nakillerde bulunurken,

⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/216-217; İsmâ'îl Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-'Arâbî, ts.), 3/142.

⁶² Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 39-46.

onların lafızlarının ve ifadelerinin muhtevi olduğu manaları, kendi lafızlarına dönüştürerek aktarmıştır. Bu bağlamda ona göre Kur'ân'da bulunan ilâhî nakiller ilâhî kelâm suretine bürünmeden evvel i'câzlığı yoktur.⁶³ San'ânî'nin bu yaklaşımına göre Kur'ân dışındaki tüm ilâhî kitaplar, i'câz ve fesâhat bakımından kusurlu ve vasıfsız anlamına gelmektedir. Nitekim bu yaklaşımın Bâkılânî (öl. 403/1013) gibi klasik i'câz teorisyenlerinin büyük çoğunluğu tarafından da benimsendiği müşâhede edilmektedir.⁶⁴

San'ânî ilâhî iktibâsların i'câza konu olmasının imkânı konusunda Ebüssuûd Efendi'den nakillerde bulunarak görüşünü temellendirmeye çalışmaktadır. Onun naklettiğine göre Ebüssuûd Allah ile İblîs arasında gerçekleşen diyalogu tefsir ederken "*Kâle enzırnî ilâ yevmi yüb'asûn/[İblîs] 'Onların tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver.'* dedi."⁶⁵ ifadesinin ve kelâm-ı mahkînin mu'ciz sayılıp sayılamayacağını mütâlaa etmektedir. Hemen belirtelim ki İblîs'in yeniden diriliş gününe kadar mühlet talebi, Hicr ve Sâd sûrelerinde tekrar edilmekte ancak A'râf sûresinden farklı olarak "rabbi" kelimesinin eklendiği görülmektedir: "*Kâle rabbi fe-enzırnî ilâ yevmi yüb'asûn/[İblîs] 'Rabbim! Onların tekrar diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver.'* dedi."⁶⁶ Ayrıca A'râf sûresinde İblîs'e ne vakte kadar mühlet verildiği i'câz makâmı sebebiyle zikredilmemiş iken Hicr ve Sâd sûrelerinde ise "*İlâ vakti'l-ma'lûm/Vakti (katımızda) bilinen bir güne kadar*"⁶⁷ ifadesi geçmektedir. Bu bağlamda, 'İblîs'in mühlet talebi bir kere vaki olduğuna göre Kur'ân'da muhtelif sûrelerde tekrar edilmesinin sebebi nedir?' şeklinde bir soru sorulabilir. Ebüssuûd'a göre sözün aktarılmasında aslolan, temel mananın (*aslu'l-ma'nâ*) anlatımıdır. Sözün aktarımında aynı ifadeyi, aynı üslûp ve keyfiyette nakletmek olmazsa olmaz bir şart değildir. İlâhî nakiller bağlamında iktiza-yı makâma göre keyfiyet ve itibarın bazı pasajlarda dikkate alındığını ve bazı yerlerde dikkate alınmadığını ifade etmektedir. Ebüssuûd Kur'ân iktibâslarında, bazı yerlerde mütekellimin hiçbir şekilde ifade etmediği ancak mütekellimin ifade ettiği mananın içerisine zımnen dâhil olabilecek noktaların da bulunduğunu söylemektedir. Ona göre Kur'ân'da bulunan bütün ilâhî nakiller keyfiyet ve itibarın dikkate alınmasıyla aktarılmıştır. Bir başka deyişle hikâye ile mahkî retoriğin

⁶³ Emîr es-San'ânî, *el-Îzâh ve'l-beyân*, 49.

⁶⁴ Muhammed b. Tayyib Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 2009), 44. İ'câzü'l-Kur'ân'a dair teoriler ve bunların ilâhî iktibâslarla ilişkisine dair detaylı değerlendirmeler için bk. Demir, *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti*, 275-310.

⁶⁵ el-A'râf 7/14.

⁶⁶ el-Hicr 15/36; Sâd 38/79.

⁶⁷ el-Hicr 15/38; Sâd 38/81.

konteksine ve makâmına uygun olarak îcâz veya tatvîl şeklinde anlatılmıştır. Ona göre A'râf sûresinde îcâz makâmı bulunması sebebiyle ifadelerde ihtisâra gidilmiş iken Hicr ve Sâd sûrelerinde ise olaya dair detaylı bilgileri sunma makâmının elverişli olması sebebiyle tatvîle başvurulmuştur. Keza ona göre bu iktibâsları konuşmasında kullanacak birisi asla kelâmın hakkını ifade edemez. Aksi takdirde insanoğlunun da mu'ciz bir kelâm-ı ortaya koyabilmesinin mümkün olabileceğini ifade etmektedir.⁶⁸

Ebüssuûd'un tefsirinden aktardığımız mülahazalarına bakıldığında, ona göre ilâhî iktibâslar bütünüyle tehadîye ve i'câza konu olmakta ve bunların mu'cize ile ilişkisi bulunmaktadır. Mamafih ilâhî iktibâslarla ilişkili olarak ortaya koyduğu bu yaklaşımını tefsirinde tüm pasajlara teşmil etmediği müşâhede edilmektedir. Söz gelimi kelâm-ı beşerin aracı kılındığı ya da beşer sözüne muvâfık olarak indiği (*muvâfakât-ı sahâbe*)⁶⁹ belirtilen "*Fetebârekellâhu ahsenü'l-hâlikîn/Yaratanların en güzeli Allah ne yücedir.*"⁷⁰ ifadesinin i'câza konu olup olmayacağını tahlîl ederken bu âyet gibi sahâbî sözlerine uygun olarak nâzil olan âyetlerin i'câza konu olmadığını belirtmektedir. Ona göre tehadîye davetin yapıldığı asgari ölçü, herhangi bir sûre miktarıdır. Diğer taraftan ona göre bir kimsenin bu gibi sözleri vahyin nüzûlünden önce söylemesi, Kur'ân'ın i'câzını ve dolayısıyla mu'ciz bir kitap olduğu olgusunu geçersiz kılmaz.⁷¹

İlâhî iktibâsların i'câzla ilişkisini açıklamak için ele alınması gereken konulardan biri de belâgatın mahallini tespiti konusudur. Bu bağlamda 'Belâgat, bir sözün manasıyla mı münhasırdır? Kur'ân'ın i'câzı lafzın, yani nazmın içinde mi yoksa manasında, yani dışında mıdır?' şeklinde sorular sorulabilir. San'ânî'ye göre evlerin vücudu, sakinlerinin ruhunu temsil ettiği gibi lafızlar da manaların kalıpları, manalar da 'lafızlara hayat veren' unsurlardır. Ona göre lafız ve mana farklı öznelere ait olsa da belâgat ve fesâhat açısından ikisini birbirinden tefrik etmek mümkün değildir. Yani belâgatın mahalli, lafız ve mana bütünlüğü olmalıdır. Ama bir sözün belîg olmasında asıl kıstas, kelimelerin fasih olmasının yanı sıra sözün muktezâ-yı hâle mutâbık olmasıdır.⁷²

San'ânî ilâhî iktibâsların lafız açısından Allah'a; mana bakımından

⁶⁸ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/330-331.

⁶⁹ Tefsir rivâyetlerinde geçen muvâfakât-ı sahâbe olgusuna dair detaylı değerlendirmeler için bk. Demir, "İbn 'Akile el-Mekkî'nin Kur'ân Lafızlarının İlâhîliğine Yaklaşımı", 611-616.

⁷⁰ el-Mü'minûn 23/14.

⁷¹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 4/53.

⁷² Hatîb Muhammed el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, thk. 'Abdulhamid Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 8; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 47-48.

kelâm-ı ibâda ait olmasının Kur'ân'ın belâgatına ve i'câzına engel olmayışını bir kıssayla da temellendirmeye çalışmaktadır. Onun serdettiği kıssaya göre krallardan biri rüyasında dişlerinin döküldüğünü görmüş ve rüyasını tabir edecek birini istemiştir. Gelen tabirci ona şöyle demiştir: “Sizin bütün akrabalarınız ölecek, [yani onlar içerisinde en son siz kalacaksınız.]” Kral bu tabiri beğenmez ve onun dişlerinin söktürülmesini emretmiştir. Kral rüyasını tabir etmek için bir başka uzman istemiştir. Gelen yeni tabirci ona şöyle der: “Müjdelers olsun. Siz uzun yaşayacaksınız, ancak akrabalarınız ve düşmanlarınız hepsi ölecektir [yani aileniz içerisinde en uzun ömürlü siz olacaksınız.]” Kral bu yorumu beğenir ve ona ikramda bulunur. San'ânî'ye göre aslında her iki tabircinin yorumu aynıdır. Ömrü uzun olup akrabaları ölen bir kimsenin akrabaları kendisinden önce vefat etmiş olur. Birinci tabirci, yorumunu ifade ederken özensiz davranmıştır. İkincisi ise ifadelerini tezyin ederek ve korku aşılamaadan belirtmiştir. Bu sebeple ikincisi ikrama mazhar olmuştur.⁷³ San'ânî'ye göre bu kıssada da görüldüğü üzere belâgat yalnızca manada değildir. Fesâhat ve belâgat, lafız ve mananın bütünlüğünde olmalıdır. Ona göre Kur'ân arkaik zamanlardan aktarmalarda bulunurken bunları üslûp, nazım ve ifadede Arapların âciz kalacakları bir nazma sokarak nakletmektedir. Bu sebeple Kur'ân'da arkaik zamanlardan yapılan nakiller i'câza ve tehdîye konu olmalıdır.⁷⁴

Emîr es-San'ânî'nin müşrik Araplardan aktarılan iktibâsların tehdîye konu olup olmadığıyla ilgili herhangi bir mülahazada bulunmadığı görülmektedir. Ona göre arkaik dönemlerden aktarılan ilâhî nakiller, doğrudan tehdîye ve mu'cizeye konu olmamakla birlikte kelâm-ı ilâhî konteksinde bütüncül olarak bakıldığında i'câzla ilişkisinin olduğu düşünülebilir. Zira daha önceden de ifade ettiğimiz üzere San'ânî, ilâhî iktibâsların konu olduğu lafızların “kelâmullah”; mahkînin “kelâm-ı beşer” olduğunu savunmaktadır. Ona göre Allah arkaik zamanlardan iktibâs ettiği sözleri Arap dilinin en belîğ ve en fasîh ifadeleriyle nakletmektedir. Bu durumda iktibâslar Arap diline dönüştüğünde i'câzlığı bulunmalıdır. Ama ona göre arkaik zamanlardan aktarılan bu sözlerin ilk söylendiği versiyonları için i'câzdan söz edilemez.

⁷³ San'ânî bu anekdotu, [Şehâbeddin] el-Hafâcî'ye (öl. 1069/1659) dayandırmaktadır. Ancak bu anekdotu onun herhangi bir eserinde tespit edemedik. Ancak bu anekdotun farklı bir versiyonu Şemsüleimme es-Serahsî'nin (öl. 483/1090) *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr* isimli eserinde geçmektedir. Serahsî'ye göre bu hikâyede geçen kral, Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd'dir (öl. 193/809). İki farklı anlatıyı mukayese etmek için bk. Şemsü'l-eimme Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-kebîr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/244; Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 48.

⁷⁴ Emîr es-San'ânî, *el-İzâh ve'l-beyân*, 48.

Son tahlilde San'ânî lafız ve manayı isnat açısından kelâmullah ve kelâm-ı 'ibâd olarak tefrik etmekte ama belâgat ve fesâhat bakımından ise birbirinden ayrılmaz ikili kılmaktadır. İ'câza mahal teşkil eden boyutunun ise sözün ilk söylendiği lafız ve mana bütünlüğünde değil de Allah'ın kelâm-ı beşerden ahzettği manayı, nazma dönüştürmesi dolayısıyla ortaya çıkan yeni lafız ve mana bütünlüğünde aramanın gerekli olduğunu belirtmektedir.

Sonuç

Zeydiyye ve Ehl-i sünnet ilim geleneğini harmanlayarak mütalaa eden, müfessir, muhaddis ve fakîh kimlikleri başta olmak üzere birçok alanda ön plana çıkan, Arap dilinin inceliklerine vukufiyeti bulunan, çok yönlü ve velut bir ilim adamı olan Emîr es-San'ânî, Kur'ân'ın bütünlüğünde serdedilen arkaik zamanlardan yapılan ilâhî iktibâsların mâhiyetine dair İslâm te'lif tarihinde ilk müstakil eseri kaleme almış ve bunu *el-İzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasî'l-Kur'ân* şeklinde isimlendirmiştir. San'ânî'ye göre ilâhî iktibâsların konu olduğu Kur'ân pasajları lafız bakımından Allah'a, mana itibariyle ise kelâm-ı beşere aittir. Onun bu yaklaşımına göre Kur'ân'da yer alan bu tür iktibâslar için "kelâm-ı Mûsâ", "kelâm-ı İsâ" demek ve dolayısıyla kelâmın Allah dışındakilere isnat edilmesinde bir beis yoktur. San'ânî'nin serdedtiği bu yaklaşım konusunda aklî ve naklî olmak üzere çok sayıda delillerle istişhâd ettiği ve risâlesi bütünlüğünde anlaşılır ve akıcı bir üslup kullandığı saptanmıştır.

San'ânî'nin *el-İzâh ve'l-beyân* bütünlüğünde kullandığı delilleri önermelere dönüştürerek onun yaklaşımına dair istidlâl yöntemini şöyle maddeleştirebiliriz: (i) Kur'ân'da bulunan her şeyin Allah'ın kelâmı olduğu konusunda icmâ bulunmaktadır. O halde arkaik zamanlardan yapılan tüm iktibâslar da Allah'ın sözü olmalıdır. (ii) Kur'ân kendisini kelâmullah olarak nitelenmektedir. Bu da Kur'ân'da bulunan her şeyin hakikat anlamında Allah'ın kelâmı olduğunu göstermektedir. İlâhî iktibâslar da bu küllün bir parçası olduğuna göre onlar da kelâmullah kapsamındadır. (iii) İslâmî ilimler terminolojisinde serdedilen Kur'ân tanımlarında, Kur'ân kelâmullah olarak nitelenmektedir. Bu da Kur'ân'da arkaik zamanlardan yapılan iktibâsların Allah'ın kelâmı olduğunu göstermektedir. (iv) Allah Kur'ân'da arkaik zamanlarda yaşayan, dilleri İbranice ve Süryanice olan kimselerin sözlerini Arap diliyle nakletmektedir. Bu da Kur'ân'da bulunan iktibâsların birebir değil mana itibariyle nakledildiğini, yani lafızların kelâmullah mananın kelâm-ı beşer olduğunu göstermektedir. (v) Kavl-i resûl tamlaması, Hâkka (69/40) ve Tekvîr (81/19) olmak üzere iki farklı sûrede geçmektedir. Allah bu terkipte Kur'ân'ı, mübellîğ konumunda olan Cebrâil ve Hz. Muhammed'e

mecâz anlamda isnat etmektedir. Bu da sözün mübelliğe, mecâz anlamda isnat edilmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. O halde ilâhî iktibâsları konu edinen âyetlerin de aynı zamanda hem Allah'a hem de başka varlıklara isnat edilmesi câiz olmalıdır. (vi) Arap dilinde bilhassa şiir edebiyatında sözün farklı lafızlarla ifade edilip mana açısından ilk söyleyene nispet edilmesi bilinen bir durumdur. Buna göre ilâhî iktibâsların lafız bakımından Allah'a; mana itibariyle farklı varlıklara isnat edilmesi câiz olmalıdır. (vii) Kur'ân'ın bazı âyetlerinde onun bir kısmının veya çoğunun daha önceki kitaplarda bulunduğu bildirilmektedir. Kur'ân'ın Arapça nazımının Tevrât, İncil ve Zebûr'da bulunmadığı müsellemdir. O halde Kur'ân önceki kutsal kitaplarda mana bakımından bulunuyor olmalıdır. Allah, Kur'ân'ı nazım değil mana itibariyle önceki kutsal kitaplara isnat ettiğine göre ilâhî iktibâsların konu edildiği âyetlerin de lafız bakımından Allah'a; mana itibariyle Allah dışındaki varlıklara isnat edilmesi mümkün olmalıdır. (viii) Kur'ân'da Hz. Mûsâ ve İblîs kıssaları başta olmak üzere arkaik zamanlardan aktarılan ve tekrar edilen ifadelerde lafız, terkip ve üslûp üzerinde köklü değişiklikler görülmektedir. Bu da Allah'ın arkaik zamanlardan iktibâsta bulunurken ifadeler üzerinde tasarrufta bulunduğunu göstermektedir. O halde Allah, kelâm-ı beşerden iktibâsta bulunurken lafzî bir aktarım değil manevî/tefsîrî bir nakil yapmış olmalıdır.

San'ânî'nin söz konusu risâlesinin kapsamında ele aldığı ikinci konu, ilâhî iktibâsların i'câza konu olup olmayacağıyla ilişkilidir. San'ânî'ye göre kelâm-ı belîğ denildiğinde belâgat manayla münhasır sayılmamalıdır. Aksine belâgat ve fesâhat, lafız ve mana bütünlüğünde aranmalıdır. Ona göre Kur'ân'da bulunan ilâhî iktibâslar, ilâhî kelâm suretine bürünmeden evvel i'câzlığı bulunmamaktadır. San'ânî'ye göre Kur'ân arkaik zamanlardan aktarmalarda bulunurken kelâm-ı beşeri üslûp, nazım ve ifadede Arapların âciz kalacakları bir nazma sokarak nakletmesi sebebiyle arkaik zamanlardan yapılan nakiller i'câza ve tehadîye konu olmalıdır. San'ânî bu yaklaşımı büyük ölçüde Ebüssuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-'akli's-selîm* isimli tefsirinde geçen değerlendirmeler ve birtakım anekdotlarla temellendirmektedir.

Kanaatimize göre San'ânî'nin mezkûr yaklaşımının arkaik zamanlardan aktarılan iktibâslar açısından Kur'ân'ın bütünlüğüne uyduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu yaklaşımın muvâfakât-ı sahâbe ve sanâdîdu'l-'Arap gibi nüzûl dönemi muhataplarından aktarılan iktibaslara teşmil edilemeyeceği açıktır. Zira nüzûl döneminden aktarılan iktibâsların lafız ve mana bakımından kelâm-ı beşer olduğu müşâhede edilmektedir. Ayrıca söz konusu yaklaşımı için risâlesinde serdettiği akli-naklî delillerinden ve önermelerinden bazılarının delil oluşunun zayıf olduğu

saptanmıştır. Son tahlilde *el-Îzâh ve'l-beyân* isimli risâlesi bağlamında San'ânî'nin mezhepler üstü bir yetkinliğe ulaştığını, taklit karşıtı bir yaklaşım taraftarı olduğunu ve mezhebî taassup düşüncesinin bulunmadığını söylememiz mümkündür.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

3. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

4. Katkı Oranı Beyanı:

Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

AY, Mahmut. *Kur'ân Kıssalarını Sîret Bağlamında Okumak*. İstanbul: Ensar Yayıncılık, 2017.

AYDIN, Elif. *Emîr es-San'ânî'de Hadis Usûlü ve Rivâyet Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

BÂKILLÂNÎ, Muhammed b. Tayyib. *Îcâzü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 2009.

BAKTIR, Mustafa. "Emîr es-San'ânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

BURSEVÎ, İsmâ'îl Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbî, ts.

- CÜRCÂNÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdilazîz el-. *el-Vesâta beyne'l-Mütenebbî ve husûmih*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim - Ali Muhammed el-Bicâvî. Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, ts.
- ÇETİN, Nihad M. "Arap (Yazı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- DEMİR, Abdulalim. *İmâmiyye Şîası'nda Sahâbe Tasavvuru*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- DEMİR, Zakir. "İbn 'Akîle el-Mekkî'nin Kur'ân Lafızlarının İlâhîliğine Yaklaşımı". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2022), 602-619.
- DEMİR, Zakir. *İlâhî Nakiller Bağlamında Kur'ân'daki İktibâsların Mâhiyeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- DEMİR, Zakir. "Kur'ân Lafızlarının Aidiyetine Dair Tefsir Geleneğindeki Tartışmalar ve Bunların Kritiği". *Kader* 20/1 (2022), 345-368.
- DEMİR, Zakir. *Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifat, Hudud ve Mustalahat Kitabiyatı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- EBÜSSUÛD EFENDİ. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*. thk. Abdulkâdir Ahmed 'Atâ. 5 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîse, ts.
- EHDEL, Abdurrahman b. Süleyman. *en-Nefsü'l-yemânî ve'r-rûhü'r-rûhânî fi icâzeti'l-kudâti beni's-Şevkânî*. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2012.
- EMİR es-SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmâ'îl el-. *el-Îzâh ve'l-beyân fî tahkîki 'ibârâti kasasi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdüvehhab Lutf Deylemî. San'â: Mektebetü'l-İrşâd, 1992.
- EMİR es-SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmâ'îl el-. "el-Kavlu'l-metîn fî buşrâ men belega sinne's-semânîn". *Avnü'l-kadîr min fetâvâ ve resâili İbni'l-Emîr*. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2015.
- EMİR es-SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmâ'îl el-. *Mefâtihu'r-rıdvân fî tefsiri'z-zikir bi'l-âsar ve'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Sevkân ez-Zehrânî. Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1410.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid el-. *el-Me'ârifü'l-'akliyye*. thk. 'Abdulkerim el-'Osmân. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1963.
- GÜRLER, Kadir. "İctihat ve Taklit Tartışmaları Bağlamında Sened Açısından Hadislerin Sıhhati Meselesi -el-Emîr es-San'ânî'nin İrşâdu'n-Nukkâd İlâ Teysîri'l-İctihâd'ı Özelinde". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/3 (2007), 58-93.
- HATİPOĞLU, Turgut. *Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı*. Ankara: Gazi

- Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- HAYTA, Mustafa. *Emir es-San'ânî ve Mutlak İctihad Düşüncesi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2021.
- İbn HAZM el-ENDELÜSÎ. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- KARCI, Şemsettin. *Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri ve Çağdaş Temsilcileri*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- KAZVÎNÎ, Hatîb Muhammed el-. *Telhîsu'l-Miftâh*. thk. 'Abdulhamid Hindâvî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay el-. *Fihrisü'l-fehâris*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- KOÇKUZU, Ali Osman. "Bulûgu'l-Merâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/412-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- ÖZCAN, Esat. "Bilge Kul-Musa Kıssası ve Bu Kıssa Vasıtasıyla Verilen Bazı Mesajlar". *Dini ve Sosyal Konular Hakkında Bazı Araştırmalar*. ed. Fatih Aydın. Kişinev: Lambert Academic Publishing, 2021.
- ÖZTÜRK, Mustafa. *Kur'ân Dili ve Retoriği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınevi, 2010.
- RÂZÎ, Fahreddin er-. *et-Tefsirü'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- SERAHSÎ, Şemsü'l-eimme. *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. 'Alî es-. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*. thk. Mahmûd Muhammed Tanahi - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kâhire: İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî eş-. *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî eş-. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Ebû Hafs Sâmi b. el-Arabî. Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2000.
- TEBRÎZÎ, Hatîb et-. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- TEFTÂZÂNÎ, Sa'deddîn et-. *el-Mutavvel*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- TİRMİZÎ. *es-Sünen*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Zakir DEMİR

ZEYDÂN, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hilâl,
ts.

THE NATURE OF DIVINE QUOTATIONS IN AL-AMİR AS-SAN'ĀNĪ'S WORK ENTITLED AL-IZĀH WA AL-BAYĀN FĪ TAHKĪKI 'IBĀRĀT AL-KASAS AL-QUR'ĀN AND THE CRITIQUE OF TREATISE SUBJECTS

 Zakir DEMİR^a

Extended Abstract

Almost everyone who looks at the Qur'ān and reads a few lines or a few passages will not be late to see that the word of scripture goes full circle to historical narratives and to the quotations laid out in the style of qāla or qālū. Therefore, it is scarcely an overstatement to point out that about a quarter or half of the scripture is composed of the narrating of historical events and stories. It is possible to call this subject, "divine quotations", which are observed in the integrity of the Qur'ān. It is readily apparent that al-Amīr Muhammad b. Ismā'īl as-San'ānī, who is the subject of our article, wrote the first an independent treatise on the divine quotations. as-San'ānī, a Zaidī scholar is a prolific and versatile schoolman who comes into prominence in many fields, especially tafsir, hadith and fiqh, has a grasp of the technicality of the Arabic language and uses the language effectively. He is one of the mujtahid Zaidī scholars and figures who influenced the tradition of Yemeni science. as-San'ānī wrote a treatise on the nature of the divine quotations and called al-Izāh wa al-bayān fī tahkīki 'ibārāt al-kasas al-Qur'ān. In this treatise, which has reached to the modern period, there is a summary presentation with a question-answer method about the nature of the embedded speakers (al-kalām al-mahkī) in Qur'ān. The relationship between divine quotations and i'jāz is emphasized between the lines of the treatise. In the context of divine quotations, as-San'ānī asks this question: "Do the narrative speech and the embedded speakers incorporated in the integrity of Qur'ān belong to God

^a Asst. Prof., Siirt University, zakirdemir56@hotmail.com

or to the speaker who originally said it?" By asking this question, he introduces the subjects that dealt with in his treatise. It is seen that this work, which contains some inspiring evaluations about the nature of the divine quotations, hasn't been the subject of any academic work. In the present study, which is written in order to eliminate this deficiency in one aspect, first of all, as-San'ānī's life story, scientific personality and works are examined. Subsequently, the issues that as-San'ānī raised about the nature of the divine quotations in the mentioned treatise are discussed, and the evidences he draws are transformed into propositions and evaluated in detail. In a nutshell, according to as-San'ānī, such quotations are both the speech of God in regards to wording and the speech of human beings in terms of meaning. as-San'ānī tries to justify this approach with rational and narrative evidence. In other words, while discussing the subject throughout the treatise, he adopts an analytical and inferential/rational method. We can signal some assertions mentioned by him in the treatise.

First, there is a consensus that everything in the Qur'ān is the word of God. Therefore, all quotations from archaic times must also be the word of God.

Second, the Qur'ān is described as the speech of God in the integrity of Qur'ān. This shows that everything in the Qur'ān is the word of God in the true sense. Since divine quotations are also a part of this whole, they are also within the scope of the speech of God.

Third, the Qur'ān is defined as kalāmullāh in the terminology of Islamic sciences. This shows that the quotations made from archaic times in the Qur'ān are the word of God as well.

Fourth, God narrates the words of people who lived in archaic times and whose languages are Hebrew and Syriac, in Arabic expressions. This shows that the quotations in the Qur'ān are transmitted in terms of meaning, not literally. That is, the wordings of quotations belong to God, the meanings of them belong to the speech of human beings.

Fifth, in some verses, it is stated that a part of the Qur'ān is found in previous books. It is known that the Arabic verses of the Qur'ān are not found in the Torah, Bible and Psalms. In that case, the Qur'ān must be in the previous holy books in terms of meaning. Since God attributes the Qur'ān to the previous holy books in terms of meaning, it should be possible for divine quotations to be attributed to people other than God in terms of meaning.

Sixth, in the Qur'ān, there are radical changes in wording, composition and style in the expressions transferred and imitated from archaic times, especially the stories of Moses and Iblīs. This shows that God changed the

expressions while quoting from archaic times. In that case, when quoting the words of human beings, God must have made a spiritual interpretation, not a literal transmission.

Keywords: Tafsir, al-Amīr as-San‘ānī, al-Izāh wa al-bayān fī tahkīk ‘ibārāt al-qasas al-Qur’ān, Divine Quotations.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Ethics approval:

Not applicable.

3. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

4. Author contribution:

The author declares no one has contributed to the article.

5. Competing interests:

The author declares no competing interests.

